

Истиқлол қаҳрамонлари

АБДУРАУФ
ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

ДРАМАТИК АСАРЛАР

ЧИН СЕВИШ

Ҳинд ихтилолчилари турмушиндан олинган
5 пардали ишқий-ҳиссий фожиадир

КИМСАЛАР

Нуриддинхон — файласуф табиатли, 35 яшар ўқумиш(ли) бир йигит. (Ҳинднинг ўртаҳолли кишилариндан.)

Аҳмадхон — 25 яшар ўқумиш(ли) бир йигит (Нуриддиннинг иниси.)

Сарвархон — ўқумишли бир йигит (Нуриддиннинг ўртоғи.)

Зулайҳо — 16 яшар, ўқумиш(ли) бир қиз.

Фотимахоним — Зулайҳонинг онаси.

Каримбахшхон — Зулайҳонинг отаси.

Зайнаб — хизматчи хотун.

Раҳматуллоҳхон — ўқумиш(ли) бир бойбача (25 яшар).

Виям — инглиз юзбошиси.

Зиндончи, чериклар¹ юзбошилари.

Айюбхон, Шерхон, Фуломҳайдар — Раҳматуллоҳхоннинг ўртоқлари.

Шукруллоҳ — Раҳматуллоҳхоннинг хизматкори.

Воқеа Ҳиндистоннинг Деҳли шаҳрида

БИРИНЧИ ПАРДА

Эрта билан Учмоҳ кўрунишли бир боғча. Ўртада узун бир мосонинг теграсинда ўрундиклар қўйулган. Оғоч тагинда қўйилган бир ўрундиғ-да Зулайҳо қизил ипакли бир кўйлак билан ўтурибдир. Қўлинда кичкина бир битик.

Зулайҳо. Кўб қизиқ ҳоллари бор шу Нуриддиннинг!.. Надир тангрим? Бояқиш йигит тушунчадан айрилмоқдир... ўйлайдир... ўйлайдир!.. Нечун ўйлайдир? Бошқалар каби нечун кулиб ўйнамайдир? Дарди нима? Нима истайдир? Буларни тангрідан бошқа ким биладир?..

Онам эсли бир хотундир. Бир кишини кўрдими, юрагинда яшурин бутун тушунчаларини онглаб олар. Бироқ Нуриддинга келгач, онам даҳи шошиб қолади. Онамининг айтишига қараганда, Нуриддин бир кишини севган эмиш. Шунинг хаёлига берилган эмиш...Кимни?.. Мана шунисини онам даҳи онгламай қолмиш!..

Йигит бизникига келадир... Нечун? Мархум отасининг қалин ўртоғи бўлган дадамни кўрмак учун келатургандир?! Бироқ отамга салом бериб, онамнинг қўлини ўпгандан кейин, бир ерда ўтурадир... ўтурадир... ўтурадир... Отам: «Қалайсан, ўғлим» дегач, куч билан «Тангрига шукур» дея оладир. Онам бу ҳолни кўриб: «Ўғлим, Нуриддин, бироз гапурсанг-чи? Нечун бунча қайғуриб турасен?» дедими, иш битди. Икки кўзи икки булоқ каби вижирлаб ёш чиқарадир. Сонийким, бизга гапурмаслик учун деворга қарайдир. Ёғлиғини чиқариб кўзларини артгандан кейин ота-онамнинг қўлларини ўпиб чиқиб кетадир. Бу ҳолдан онамнинг юраги эриб қоладир. Отамга қараб, мунгли бир товуш билан «Бечора йигит, дарди ёмон» дейди... Отам йиғлар бир товуш билан «Нима қилай ...дардини англатмаса... Дардини англасайдим, чорасиға киришар эдим» деб жавоб қайтарадир. Лекин бу бечоранинг дардини ким онглар?.. Онамнинг сўзига қарағанда, Нуриддин бир кишини севган эмиш... Кимни? Буни билиб бўлмайдир. (*Қўлини кўкрагига қўйиб.*) Тўғриси, меним-да юрагим шу йигитнинг ҳолиға ёна бошлади. Унинг кўзёшларини кўриб, меним-да йиғловим келадир. Шунга ёношмоқ², гапурмак, дардини онглаб, кўнглини овутмоқ истарам, бироқ менга сира гапурмайди!..

Ўтган жума кунни онам Зайнабни олиб ҳаммомга кетмишди. Уйда мен билан отам турар эдик. Нуриддин келди. Отам уни ёнимга қўйиб, жумъа намозиға кетдилар. Мен вақтни ганимат топиб, Нуриддинга ёндошдим, ҳолини сўрдим, гапурдим, бир нарса онглаёлмадим. Тушунди, ўйлади, йиғлади. Мен ҳам чидай олмадим, йиғладим. Кўрдимки, бўлмайди, сўзни бошқа тарафга кўчирдим: «Ўқуғали китобларингиз борми?» дедим. «Бор» деди. «Биронтасини менга берингиз» дедим. Шуни эшитгач, кўзлари қоронғу кеча чақинлари каби ялтиллаб кетди. Шу сўзимдан бироз суюнганини сездим. Лекин яна эски ҳолиға қайтиб қолди. Отам келгач, рухсат олиб кетди. Шу кундан бери юрагимда буюк бир армон туғилди. Ишқилиб, Нуриддинни севинтирмак фикрига тушдим.

Тунов кунни шу китобни берди. (*Китобнинг бир мақоласини очиб*). Мана шу ерда бир шеър ёзилмиш. Ўтли бир шеър ўқуғанча, ҳар бир сўзи чўғ, олов каби юрагимга ёпишадир. Ёзув ўзиники, шеър ўзиники. Шеърнинг билдирдиги аҳвол ҳам ўзиники (*шеърни ўқий бошлар*):

Кўз ёшларим бугун тагин оқарми?
Қизил гулим ўзгалара кулар-да,
Ўзал қушим учиб-учиб ўтар-да,
Кулибгина мен сари ҳам боқарми?

Қизил гулим, — борлиғимни(нг) султони!
Жоним, сенинг хаёлингдан кучайди
Юрагимнинг энг қимматли армони,
Нечун менга марҳаматинг озайди?

Икки кўзим, малак юзим, севдигим,
Жонлар сенинг юзгинангдан айлансин.
Қизил гулим, қора кўзим, малагим,
Дунё сенинг боқишингдан ўргулсин.

Қандоқ қилай, юзингга ҳеч боқолмам,
Кўнгил дардин оёғингга тўколмам.
Тупроқ каби йиқилмишам йўлингда,
«Малак юзим, ҳолимни сўр!» деёлмам.

Истар эсанг, менга келиб гапурма,
Ёнимда ҳеч ўтурма!
Ёлғиз йиғлаб турганимни узоқдан
Кўрганингда... марҳамат эт, бир оз кул.

(Китобни юрагига босиб.) Оҳ, Нуриддин, қимга айтасан буни? Сен йиғлар экансан, ким кулсин? Йўқ, янглишасен, хон!.. Сен йиғлар экансен, бутун дунё йиғлар...

Оғочлар орасидан бир кишининг келганини кўриб, китобини мосоға кўяр. Бир оздан сўнг Раҳматуллоҳхон оврупача кийинган ҳолда келар.
Зулайҳога тугал бир қуллуқ қилгандан сўнг, келиб кўришар.

Раҳматуллоҳхон: Хоним, қандай яхши бир ҳолингиз бор!..

Зулайҳо. Шундайми?

Раҳматуллоҳ. Учмох каби бир боғчада, яшил япроқларнинг ингичка кўлагалари остинда япроқлардан ўтиб тушган қуёш ёруғи каби ўтуришингиз дунёдаги энг яхши кўрунишларнинг биринчисидир. Шунча гул туслари билан булбул ўқушлариға боқмай, китоб мутолаасиға берилишингизни кўрганлар, туришингизни тасвир этмак учун тангридан шоирлик истайлар.

Зулайҳо. Ҳа, янами шоирлигингиз тутди, хон?

Раҳматуллоҳ. Кечирасиз, сизнинг шу турушингизни тасвир этиб, бутун дунё кишиларига билдира олмақ учун шоир бўлмоқ керак эмиш, шоир бўлганим учун танг-рига шукур қиламен.

Зулайҳо. Кўб яхши, шоирлиқ буюк бир ҳунардир.

Раҳматуллоҳ. Бироқ шоирларнинг-да, энг буюги ўз шеърларини сиз кабиларга ўкута олгани бўлса керак.

Зулайҳо. Чин шоирларнинг булбул ўкушлари каби юракдан қўбган шеърларини ким ўкумас?..

Раҳматуллоҳ. Шу эрта билан сизнинг қуёшдан бурун чиқиб, шу боғчада ўтуришингизни кўрган гуллар, оғочлар ва япроқларнинг ҳар бири даҳи бир шоир бўлган ва ҳар бирининг юрагиндан турли шеърлар қўбган бўлса керак. Бироқ, ишонмайинким, буларнинг шеърларини ўзингиздан бошқа кимса онгламағандир.

Зулайҳо. Хон соҳиб! Эрта билан боғча қопусидан келасиз, бирор муҳим хизматми бор?

Зулайҳонинг бўйла муносабатсиз сўзидан Раҳматуллоҳнинг кайфи қочган каби бўлса ҳам сўзини яна эски йўлда юритмоқчи бўлур.

Раҳматуллоҳ. Биласизки, эрта билан боғга гул термак учун келарлар.

Зулайҳо. Афу этасиз, хон соҳиб! Отамни кўрарга келган бўлсангиз, уйдадирлар.

Раҳматуллоҳ (*ўзини йиғиштириб*). Борми? Мен ҳам у кишини кўрмакчи эдим.

Зулайҳо. Буюринг, Зайнабга билдиринг, хабар берсун.

Раҳматуллоҳ. Бош устина, хон, хоним! (*Уйга кириб кетар.*)

Зулайҳо. (*Раҳматуллоҳнинг кетидан қарагандан кейин.*) Қизик ишлари бор шу йигитларнинг!.. Совуқми, совуқ. Нуриддиннинг бу китоби мана шундай йигитларнинг совуқ кулмаки учун ёзилган эмиш, тўғридир. Булар гўзал кийинмак, гўзал кўринмак, яхши юрмак ва яхши гапурмак учун кўб тиришалар, лекин бу ишларнинг бирортаси ҳам яхши бир тушунча эмас. Буёвга олданур қизлардан бирини олдомоқ учундир. Шу китобдаги ҳикоятда шундай бир ишни кўрсатадир. Мана шундай майин қилиқли бир йигит онгсиз бир қизни ёлғон сўзлари билан олдаб олгандан кейин уни қўйиб, бошқа бирининг кетидан тушган, уни ҳам олгандан сўнг яна бошқасига тузоқ қурган эмиш.

Зайнаб бир суфра ўртусини олиб келар, Зулайҳо салом берар. Китобни остдан олиб, ўртуни ёйгандан сўнг яна китобни қўяр.

З а й н а б. Самовар қайнади, хон соҳиб, чойни боғчада ичгайми?..

З у л а й ҳ о. Келган қўноқни кўрдингми?!

З а й н а б. Раҳматуллоҳхонними?

З у л а й ҳ о. Ҳа!

З а й н а б. Кўрдим. Хон соҳиб билан-да кўришди (*кетар*).

З у л а й ҳ о (*ўзи*). Демак, бу чой зиёфати унинг учун?.. (*З а й н а б чой асбобини келтирар*.) Ҳа, сен бошқа нарсаларни кетур, мен буларни тузатайин.

Зайнаб кетурганларини қўйиб кетади. Зулайҳо истиканларни тузатиб турар. Зайнаб самоварни келтириб қўя берар.

Келдиларми?

З а й н а б. Ҳозир келарлар. (*Чиқиб кетар*.)

Эшикдан Фотимахоним, Каримбахшхон, Раҳматуллоҳ кириб келалар. Зулайҳо салом берар.

К а р и м б а х ш х о н. Мана, қизим ҳам шу ерда эмиш. Кўб яхши. (*Раҳматуллоҳга ер кўрсатиб*.) Буюринг, ўғлим.

Раҳматуллоҳхон ўтирар. Каримбахшхон билан Фотимахоним ҳам ўтирарлар. Зулайҳо чой сузиб берадир.

К а р и м б а х ш х о н (*Раҳматуллоҳга*). Қани, ўғлим, нима хабарлар бор? Англиз газетларинда бирор нарса ёзилганми? Бизнинг Ҳиндистон тўғрусинда нималар дейлар?

Р а ҳ м а т у л л о ҳ. Аҳвол кўб яхши борадир, хон соҳиб. Ҳиндустонга эрк бермакчи эканлар, «Таймс» газетаси ҳам Ҳиндустонга эрк беришни кераклик топадир.

К а р и м б а х ш х о н. Ў... кўз тегмасин, яна бирор ёмон тушми кўрдилар?..

Р а ҳ м а т у л л о ҳ. Хон соҳиб, оврупалиларда адолат тушунчаси кучлидир. Хусусан, англиз миллати кўб эркчидир. Ҳиндустон эркина қарши турмаслар, деб ўйлаймиз.

К а р и м б а х ш х о н. Янглишасиз, ўғлим. Адолат тушунчаси деган нарса Оврупа юрагина кирмас, бу ўғурли қуш у қоронғу ерларда янглишиб кирса ҳам бўғулиб қолар, яшай олмас.

Р а ҳ м а т у л л о ҳ. Оврупада билим ошиб кетгандир. Билими шунча ошган улуснинг юрагинда адолат яшай олмасми?

Каримбахшон. Оврупада билимнинг ошганини билмаган борми? Оврупада билим бор, лекин инсоф йўқ. Оврупанинг билими қоплоннинг тиш-тирноғи каби бир нарсадир. Кучсизларни йиртиб емак тўғрисида кўб иш кўзламишдир.

Фотимахоним. Хон, сизнинг кўб қизиқишларингиз бор.

Каримбахшон. Нима қилдуқ, қани?

Фотимахоним. Бу кунгача Оврупада ўқумоқни мақташдан тилингиз тинмас эди. Оврупа билимларини ўрганмакни керак топқон эдингиз, буқун у сўзларингиздан қайтиб қолибсиз.

Каримбахшон (қулиб). Қайтганим йўқ. Оврупа билимларини ўрганмак, албатта, керакдир. Оврупада ўқумоқ, овруполиларни инсофли, адолатли деб мақтамоқ учун эмас, унлардан ўзимизни сақлагани, тишли, тирноқли бўлмоқ учун керакдир. Бирда шуни билмак керакки, инсофсизлик билимда эмас, Оврупададир. Оврупада ўрганиб келган билимларни кишилик дунёсининг юксалиш ва тинчлиги йўлига ишлатмак қулайдир. Бутун Оврупа мусулмоннинг ёвидир, ёвларнинг энг буюғи, энг кўрқинчлиси англизидир. Буни билмак ҳар бир мусулмон учун керакдир.

Раҳматуллоҳ. Мен Англетаарада⁴ шунча ўқудим, ўқучилари, ўқутчилари, ёзучилари, файласуфлари билан кўришдим. Бирортасидан сиз айтган ёвлиқни сезмадим.

Каримбахшон. Англизнинг буюқ хунари шундир. У бизнинг энг ёмон ёвимиз бўла туриб, ўзини энг яхши дўстимиз каби кўрсатадир. Гольдстоннинг Куръонни кўрсатиб: «Бу бор экан, биз яшай олмаймиз» деганини билмаган борми?

Раҳматуллоҳ. Хон соҳиб, ёлғуз Гольдстоннинг янглиш сўзи учун бутун англизларга ёмон қарамоқ тўғри бўлмаса керакдир? Англиз ҳукуматининг пойтахтида «Иттиҳоди ислом» жамияти бор. Англиз катталариндан йилда икки учтаси мусулмон бўлиб турадир. Бу янги мусулмон бўлган англизлар ўзлари учун мачит ясайдилар. Мана шу ишлар кўрсатадирким, англизлар мусулмон ёви эмаслар.

Каримбахшон. Янглишасиз, ўғлим! Англизларнинг мачит ясамоқлари Каъбани бузмоқ учундир. Кўп алданманг. Йилда бир-икки улуғ англизнинг мусулмон бўлиши ҳам ёлғондир. Бундан неча йил бурун Султон Абдулҳа-

мид⁵ замонида бир англиз Истанбулға келмиш, мусулмон бўлмиш. Абдулҳамиддан «Лондонда шайх ул-ислом вакили» деган мансаб олиб кетмиш эди. Биз кўб вақт: «Лондонда шайх ул-ислом вакили кимга керак экан» деб кулган эдик. Сўнгра англадикким, бу-да ўйин эмиш. Англизлар бутун ислом ҳукуматларини битиргандан кейин ислом халифалигини ўз қўлларига олмоқ учун йўл очиб турар эмишлар. Англизларға ишонмоқ ўзимизни битирмакдир. (*Эрксизгина қўлини узатиб, китобни олар, бир муқовасини очиб шеърни кўрар, эс қўюб ўқий берар.*)

Фотима. Яна мутолааға бериладилар.

Каримбахшон (*Зулайҳога*). Қизим, бу китоб кимники?

Зулайҳо. Қайси куни Нуриддинхондан бир китоб истаган эдим, шуни юбормиш.

Раҳматуллоҳ. Албатта, яхши бир китоб бўлса керак, хон соҳиб! (*Олиб кўрмак учун қўл узатмоқчи бўлур.*)

Каримбахшон (*китобни ёпиб қўяр*). Билдигингиз рўмонлардан биридир.

Зайнаб кирар, янги келган бир кишининг карточкасини келтириб
Каримбахшонга берар.

Каримбахшон (*карточкани ўқиб*). Айт, буюрсинлар (*Зайнаб чиқар, Раҳматуллоҳга.*) Сарвархон келмиш. Танийсиз-а?..

Раҳматуллоҳхон. Албатта, хон соҳиб, танимаймими уни?

Каримбахшон. Яхши бир йигитдир. Оврупада таҳсили ҳам яхши бўлган эмиш.

Сарвархон салом бериб кирар.

Мана, келди ўзи. Кел, ўғлим, кел. (*Кўришадирлар, ер кўрсатиб.*) Буюр, ўғлим.

Сарвархон ўтирар. Раҳматуллоҳ унинг келишидан мамнун бўлмаганга ўхшаб турар.

Кўролмай қолдик, қаерда қолдинг, ўғлим?

Сарвархон. Афу этасиз, хон соҳиб! Бу дафъа зиёратингизга кўб кеч келдим.

Каримбахшон. Ҳар гуноҳингни афу эта оламан. Лекин шу келмасликни афу эта олмайман: гуноҳинг кўб улуғдир. (*Кулар.*)

Сарвархон. Хон соҳиб, сизнинг афуингиз буюқдир, буюқ афулар буюқ гуноҳлар учундир. Кичкина гуноҳларни афу этмак ҳар кимнинг қўлидан келади.

Каримбахшон. Сен қўб мантиқ сотасен, Сарвархон. (*Зулайҳога.*) Ҳайда қизим, бунга чой бер.

Сарвархон. Куллуқ, тақсир!

Зулайҳо чой берар.

Каримбахшон. Сарвархон, янги хабарларни эшитмадингми?

Сарвархон. Йўқ, қандай хабарлар эмиш?

Каримбахшон. Англизлар Ҳиндустонга эрк берар эмишлар.

Сарвархон. Қўрқарам, Ҳайдаробод, Деҳкан, Туркия ила Афғонистон ҳукуматини ҳам битурмакчи бўлмағайлар.

Каримбахшон. Ишонмайсан-а?

Сарвархон. Хон соҳиб, англизларнинг текин эрклари бор эса Ирлонияга⁶ берсунлар.

Раҳматуллоҳ (*буюқ бир катталик билан*). Бугун дунёнинг энг улуғ газети бўлган «Таймс» даҳи шуни ёзади.

Каримбахшон. Бунга нима дейсан?!

Сарвархон. Хон соҳиб! Биз мусулмонлар, ёлғузгина алданмоқ учун дунёга келибмиз, чоғи... Бўйла ишчимиз, мулламиз, шогирдимиз, ёзучимиз, ўқитучимиз, шоиримиз, файласуфимиз, каттамитиз, кичигимиз Оврупанинг газетига, китобига, сўзига, ишига, қонунига, воизига, олтуни, қизилига алданмоқдан бўлак ишни билмайдир... «Таймс» демиш эмиш. Дея берсин. «Таймс»нинг мусулмонларни алдамоқдан бошқа иши борми? Бутун Оврупанинг ройиши бизни алдамоқ эмасми?

Раҳматуллоҳ. Оврупа бизнинг устозларимиздир. Мен билан сиз нима ўрганмиш эсак, Оврупадан ўргандик. Оврупанинг фазилатини инкор этмак бизга ёқмас.

Сарвархон. Мен нима дедим? «Оврупадан бир нарса ўрганмадим» деган ким? Мен ҳар нарсани Оврупадан ўргандим. Оврупанинг инсофсизлигини-да ўзиндан ўргандим. Мен Оврупанинг фазилатини инкор этмаям. Оврупанинг буюқ бир фазилати кучсизларни алдаб, қонларини эммақдир. Оврупада инсоф ва адолат деган нарса йўқдир.

Раҳматуллоҳ. Нима қилди, инсофсиз бўлиб?!

Сарвархон. Нима қилдими? Буни онгламоқ қулай? Франса Тунис ўлкасини турк ҳукуматидан тортиб олди⁷. Букун Тунис арабларининг энг буюқ шайхи бир франсўз

итига тош отгани учун осиладир. Буми инсоф?! Жова ўлка-синдаги Фламанг килисоларинда⁸ кунда неча йўлда қўнғироқ чалинар экан, мусулмон мачитларинда азон ўқумоқ қатағондир. Жова мусулмонлари намоз вақтларини белгиламак учун икки тахтани бир-бирига урарлар. Буми фазилат?! «Тираблуси ғарб»да нонини сувга ботириб егандан кейин девор кўлгасинда узаниб, тангрисиндан бошқа нарса тушунмаган ёзуғсиз араб Италия тўплашига боғланадир. Буми илм?!

К а р и м б а х ш х о н . Кўб узоқларга тушдинг, ўғлим! Бутун англизларни тўйдириб турган Ҳиндустоннинг ерли улусиндан йилда неча мингларчаси очликдан ўлиб кетадир. «Буми инсоф» десанг-чи? Бутун Оврупада англиздан ёмонроқ ёвимиз йўқдир. Шунинг учунми, неча сиёсий кишилар, мусулмоннинг англиздан қутулиш учун Олмон кучоғина олинишини лозим топмиш эдилар.

С а р в а р х о н . Хон соҳиб! Мусулмонлар учун Оврупанинг қайси давлати фойдалидир, деб тушунмак янглишдир. Менга қолса, биз бутун мусулмонлар мундан кейин мана шундай тушунамиз. Оврупадан фойда кутайликми? Йўқми? Албатта, барчамиз шу тушунчанинг бир ёғинда тўплана олмасмиз. Буюк бир бўлагимиз: «Йўқ, Оврупадан бизга фойда йўқдир» деб ишнинг ичиндан чиқалар. Бир бўлагимиз бутун умидларини уза олмай: «Оврупадан фойда кутайлик, лекин англизданми, олмонданми эмас, бутун Оврупанинг социалистлариндан» деб қолалар.

Ф о т и м а . Файласуфни кўринг! Сен ўзинг қайси бўлагинда қолурсен?!

С а р в а р х о н . Мен, албатта, биринчи бўлакда қолурман. Чунки Оврупадан фойда кутганлардан эмасман.

Ф о т и м а . Сенинг бу файласуфликларингни кўргач, эсимга тушди, бизнинг файласуфимиз Нуриддин нечун келмайдир.

К а р и м б а х ш х о н . Ҳа, дарвоқеан, Нуриддин қалайдир? Ҳеч кўрасенми?

С а р в а р х о н . Оқшом шунинг ёнинда эдим, билганингиз каби турадир. Ўзгариш йўқ.

Зулайҳо эс қўяр.

К а р и м б а х ш х о н . Нимадир бу йигитнинг кори?

С а р в а р х о н . Кимсага билдирмайдир?

К а р и м б а х ш х о н . Ўзи ишлайдирми, йўқми?

С а р в а р х о н . Бурунғидан ортиқ ишлайдир. Бир, икки китоб ёзди, шеърлар ёзиб турадир. Ёлғиз қайғуси узулмай-

дир, ишларни битиргандан сўнг бир қўлтиқда туриб тушунмақдан бошқа нарсани билмайдир. Йиғлаган чоғларида бўладир.

Каримбахшхон. Сен ўзинг нима дейсан? Бирор нарса сездингми, шунинг ишиндан?!

Сарвархон. Сезсам-да, фойдаси йўқ, негаким, очиқ бир нарса ўртада йўқдир.

Каримбахшхон. Ёзувлариндан бирор нарса чиқмайдирми?

Сарвархон. Шу ёзувлариндан бир нарса чиқармоқ бўлар: у-да, усти ёпиқ бир нарса!

Каримбахшхон. Масалан, шеърлариндан...

Зулайҳода ўзгариш.

Сарвархон. Менда шу шеърлариндан бир нарса сезганмен. Нуриддин ишқ йўлида кўб шеър ёзадир.

Каримбахшхон. Ўзидан сўрамайсенми?

Сарвархон. Сўрамоқ билан айтмайдир?.

Фотима. Бечора Нуриддин.

Каримбахшхон. Тангри кўмакчиси бўлсин! Зулайҳо, хонларга чой берсанг-чи?

Раҳматуллоҳ. Етар, рухсат берсангиз кетайин.

Сарвархон. Менга ҳам рухсат берсангиз, хон соҳиб!

Каримбахшхон. Шундайми? (*Раҳматуллоҳ ва Сарварга қўл бериб хайрлашадир.*)

Фотима (*Раҳматуллоҳнинг қўлини олиб*). Хон! Бу кун тузукроқ кўриша олмадик: гурунгимиз бутун фалсафа билан ўтди. Яна келурсиз, албатта?

Раҳматуллоҳ. Албатта, келаман, хоним!

Сарвар. Хай (р).

Каримбахшхон. Хай, яхши кетингиз!

Сарвархон, Раҳматуллоҳ. Яхши қолингиз.

Сарвархон билан Раҳматуллоҳ кетарлар.

Каримбахшхон. Қизим, бориб Зайнабни чақир. Келиб буларни йиғиштирсин

Зулайҳо китобни олиб кетар.

Фотима. Хон соҳиб! Мирзо Раҳматуллоҳнинг ишини нима қиласиз?

Каримбахшхон. Бир оз сабр қилиш керак, хоним!

Фотима. Сабрнинг бир сўнги йўқми?! Бундан яхшироқ куёвни қаердан топармиз? Улуғ ва бой кишининг ўғли, ақчаси милйўндан ошган.

К а р и м б а х ш х о н . Отасининг улуғлиғига ишим йўқ: қиз отасига берилмас, берилса куёвга берилур. Оқчасининг милйўндан ошғанига қараманг! Қизимиз сотилмас.

Ф о т и м а . Сиз нимасига қарайсиз?!

К а р и м б а х ш х о н . Мен ўзига қарайман!

Ф о т и м а . Ўзига нима бўлубдир, ёмонми?!

К а р и м б а х ш х о н . Менга мақбул. (*Кулиб.*) Лекин у мени эмас, қизимни истайдир.

Ф о т и м а . Онглаёлмадим.

Зайнаб кириб, чой асбобларини олиб кета берар.

К а р и м б а х ш х о н . Демак, истарамки, қизимизга ҳам мақбулми, йўқми? Шуни билмак керак.

Ф о т и м а . Албатта, мақбулдир. Бўлмаса, сиз икки сўз билан уни йўлга кетирарсиз.

К а р и м б а х ш х о н . Хоним! Бир оз сабр қилсак, Раҳматуллоҳдан ҳам яхшироқ чиқиб қолса керак.

Ф о т и м а . Кимдир у.

К а р и м б а х ш х о н . Масалан, Нуриддин!..

Ф о т и м а . Эҳ-ҳее... у қайғу тўлимигами⁹ қиз берарсиз?

К а р и м б а х ш х о н . Қизимизни олғач, қайғуси битмасми?

Ф о т и м а . Яна онглай олмадим?

К а р и м б а х ш х о н (*кулиб.*) Жоним! Бугун нега онглаёлмас бўлиб қолдинг? «Нуриддин бир қизни севмишдир» деган сен эмасми эдинг?

Ф о т и м а . Албатта, бир кишини севмишдир, лекин Зулайҳони эмас!..

К а р и м б а х ш х о н . Зулайҳонинг қўлиндағи китобнинг муқовасинда бир шеър ёзилмишдир. Китоб Нуриддинники эмиш. Шеър ҳам уники. Мен шуни ўқиғач, кўб яхши кўрдимки, Нуриддиннинг севгилиси бизнинг қизимиздир.

Ф о т и м а . Тангри кўрсатмағай. Нуриддин қизимизни истаса ҳам, қиз уни истамас. Негаки...

К а р и м б а х ш х о н (*сўзини кесиб.*) Уни билмайман, ёлғиз шуни истайманки, сабр қилинг. Нуриддин Зулайҳони истамаса, Раҳматуллоҳга рози бўлса, Раҳматуллоҳникидир. Йўқса, сабр қилиш керак. Ҳайда, кетайлик...

Ф о т и м а (*туриб.*) Ҳар ҳолда қизимизни Раҳматуллоҳга бериш керакдир.

Чиқиб кетарлар.

Парда тушар.

ИККИНЧИ ПАРДА

Кеча. Раҳматуллоҳнинг уйи. Оврупача ясанган Раҳматуллоҳ ёзув мососи ёнинда китоб ўқиб турар.

Раҳматуллоҳ (*китобни ёниб қўяр, бир қўли билан кўкрагини тутиб*). Уфф... Нима қилай-а? Шу қизни олмай қолган киши қандай яшар экан?.. Қўлимдан келганини қилдим. Фотимахонимга ёлвордим, кўб армуғонлар, ҳадялар бердим. Зайнаббифа ҳам ҳар кўрганимда эллик, олтимиш рупия оқча бериб турибман. Қизнинг ўзи билан кўришганда ҳам қанча шоирона сўзлар айтаман... Ёниб шеърлар ўқийман. Қайси кун йиғлаганим ҳам бор. Фотимахонимга дардимни англата олдим. Бу хоним қизини мендан бошқа кимсага бермас. Зайнаббифа ҳам қизни менга исиндургани тиришмоқчи бўлди. Лекин қизнинг оғзидан бирор сўз ололмадим. Шунча қиламен, оғиз очмайдир. Тош каби турадир, вассалом.

Шукруллоҳ киради.

Шукруллоҳ. Хон соҳиб, Айюбхон келдилар.

Раҳматуллоҳ. Ёлғузми?

Шукруллоҳ. Фуломҳайдар ҳам бор.

Раҳматуллоҳ. Кўб яхши, келсунлар. (*Шукруллоҳ чиқар. Раҳматуллоҳхон ёзув мососиндан лампани олиб, ўртадаги мосоға қўяр.*) Кўб яхши бўлди, шуларнинг келишлари. Бир оз гурунглашиб олайлик, энди.

Айюбхон билан Фуломҳайдар салом бериб кирарлар.

Айюбхон. Ишларингиз лат емагай, хон соҳиб!

Кўришурлар.

Фуломҳайдар. Сиз туташ уйдаи ўтирасиз, хон соҳиб? Ташқари чиқмоқ, боғчаларда кезмоқ йўқми?

Раҳматуллоҳ. Ҳар кун чиқар эдим, ўртоқ! Шу кун недандир чиқолмай қолдим.

Айюбхон. Шоирнинг ҳоли шудир! Бир шеър ёзғуси келдими, соатларча уйда қамалиб турадир, чиқмайдир. Шу кун чиқмагандан Раҳматуллоҳхоннинг ҳам бир шеър ёзгани онглашиладир.

Раҳматуллоҳ. Тўғридир. Бир вақтлар шеър ёзмоқ учун ҳам қамалиб қолганим бор. Лекин шу кун шеър ёзмоқ учун қолмадим. Шу кунларда шеър этмак учун ёзғичим ҳам юрмайдир.

Фуломҳайдар. Нечун? Қани, яна нима бўлди?

Раҳматуллоҳ. Нима бўлсун, ишқ-да?

Айюбхон. Ҳо-ҳо-ҳо... Шоирларнинг ёзғичини юритган ишқдир! Ошиқ бўлганинг учун шеър айта олмас ишми бу?!

Раҳматуллоҳ. Кулма, қардош! Ҳолим қўб ёмонлашиб қолган, шу қизни олмоқ тушунчаси миямни тўлдирмиш. Шундан бошқа нарсани ўйлаёлмайман. Шунини ололмасам, ўлиб қолурман. Ўлиб қолмасам-да, ўзимни ўлдиршим аниқ...

Фуломҳайдар. Тангри тўзим берсин.

Раҳматуллоҳ. Юракка бир олов тушган. Бутун бағрим ўртанадир. Ўтурсам-да, ухласам-да, уйғонсам-да, эсимда ёлғуз шу қизни олмоқ...

Айюбхон. Эй... жоним! Қиз сендан бунча узоқ эмаску? Онаси Фотимахоним сени ўз боласи каби севар эмиш. Бу ерда ёниб, битиб тургунча уйлариға бор, ўтир, гапур, кўриш.

Раҳматуллоҳ. Бул тинарнинг¹⁰ унуми йўқ. Қизни кўриб гапура олмамиш? Юрагимнинг олови ортиб кетадир.

Фуломҳайдар. Нима қилмоқчисиз?

Раҳматуллоҳ. Қизни олмоқ керак, ўртоқ! Бошқа йўл йўқ.

Айюбхон. Бунинг-да йўли шу: бориб-келаберсанг бир кун ўзини ёлғиз кўрасен, дардингни англатурсен. У ҳам қиздир, севмак, севилмак истайдир. Сенинг юрагингда чин севиш белгиларини кўрдими, у ҳам сева қолар.

Раҳматуллоҳ. Кўй, ўртоқ! Сен мени шундай қуруқ сўзлар, бўш фалсафалар билан овутасен. Сўзи қўб, иши оз файласуфларни кўрмакчилар, келиб сени кўрсунлар.

Айюбхон. Меним қанча сўзим бор эса, шунча ишимда бор.

Раҳматуллоҳ. Қани ишингиз?

Айюбхон. Ўтган ҳафта шу ердан чиққандан сўнг Каримбахшхон билан кўришдим. Дардингизни онглатдим. Илмингиз, фазлингиз, бойлигингизни мақтадим. У киши — дунё кўрган қари киши — дунёнинг қай бир ишини етмиш беш йўла санаб кўрган. Бизнинг сўзимиз билан ишламайдир.

Раҳматуллоҳ. Нима деди?

Айюбхон. Буюк бир оғирлиқ билан сўзларимни тинглади. «Ўғлим, — деди, — Раҳматуллоҳни ҳаммангиздан

яхшироқ ўзим биламан. Уни менинг ёнимда мақтаманг. Мен Раҳматуллоҳхонга бутун борлигимни берарга ҳозирман, уни севаман. Зулайҳонинг онаси эса қизини Раҳматуллоҳдан бошқа кимсага бермакчи эмас. Мен-да шунга кўнган. Лекин, биласизким, эрга бермоқ тўғрисида эрк ва ихтиёр қизнинг ўзиндадир. Бир қизни бир йигитга кучлаб юборурга ота-онанинг ҳақлари сира йўқдир. Бизнинг ишимиз — қизимиз ёқтирган йигит тўғрисида қизимизнинг фойдасин кўзда тутиб тушунмак. Қизимиз ўзига зарарли бир йигитни сайлаган бўлса, унга мантиқий ўғитлар бермакдир». Бу сўзларни эшитгач ўйладим, қолдим.

Раҳматуллоҳ. Бўйла узун фалсафалар билан менинг ишим йўқ. Аҳмоқ Каримбахшон менинг ким эканимни билмаган. Мен Зулайҳони ололмасам, бу дунёда тура олмаман. Истар эса яхши билан, оқча билан, йўқса ёмонлик билан оларман. Сира йўл топа олмаман, ўзини у дунёга юборгандан сўнг қизини олурман.

Ғулумҳайдар. Ўртоқ! Иш унча қийин эмас. Фотимахоним қизини сизга бермакчи эмиш. Каримбахшон-да бунга кўнган эмиш, қизларнинг тилини оналар билалар. Мен шундай англайманким, Фотимахоним қизини бу ишга кўндирадир.

Айюбхон. Мен-да шуни дейман! Қизнинг ота-онаси ёқтирган, қизнинг ўзи билан кўришиб тур, бошқа чора йўқ.

Раҳматуллоҳхон чинғироқни босар, Шукруллоҳ кирар.

Раҳматуллоҳ (*Шукруллоҳга*). Ҳайда, қардош! Юракларимиз тутатиб қолди. Сувинг бўлса, кетур, бир оз сипқарайлик.

Шукруллоҳ. Ҳозирдур, хон соҳиб!

Раҳматуллоҳ. Кетур.

Шукруллоҳ. Хўб. (*Чиқар.*)

Раҳматуллоҳ. Орқадощлар! Бу кеча бир ерга чиқиш йўқ. Шу ерда гурунглашамиз.

Айюбхон. Биз, шу ерда қолмоқ учун келган эдик.

Шукруллоҳ бир патнусда чоғир шишалари билан аёғлар қўйиб, келтирар. Ўртага қўйиб кетар.

Раҳматуллоҳ (*аёғларни қўя туриб*). Буюринг, орқадощлар!

Айюбхон билан Ғулумҳайдар аёғларни оладилар. Раҳматуллоҳ ҳам олар.

Айюбхон. Зулайҳонинг соғлиғига!

Раҳматуллоҳ. Зулайҳонинг ишқиға! (*Ичарлар.*) Оҳ орқадощлар, ишқнинг на ёмон ҳоллари бор!.. Кўзларим кўр бўлай эди-да, шу Зулайҳони кўрмая эдим. (*Аёғларни тўлдирур.*)

Ай юбхон. Бошда, албатта, қийин кўринур. Тўй қилиб, севгилингизни уйга келтургандан кейин барисини унутарсиз.

Аёғларни оларлар.

Фуломҳайдар. Раҳматуллоҳхон билан Зулайҳонинг тўйлари учун.

Ичарлар. Шукруллоҳ кирар.

Раҳматуллоҳ. Кел, ўртоқ!

Шукруллоҳ. Шерхон келмиш.

Раҳматуллоҳ. Келсун. Унинг учун-да бир аёғ келтир.

Шукруллоҳ. Хўб (*чиқар*).

Фуломҳайдар. Бу Шерхон яқинда янги бир ишгами кирмиш?

Ай юбхон. Аскарлиғи бор.

Фуломҳайдар. Ундан бошқа?

Раҳматуллоҳ. Яширин полис бошлиғина кирмакчи бўлмиш.

Шерхон салом бериб кирар, ўтирганлар жавоб қайтардилар.

Шерхон. Бахтимдан ўргилай, ўғурли бир соатда келибман.

Кўришадилар.

Раҳматуллоҳ. Буюринг, ака. (*Ер кўрсатур. Шерхон ўтирадир. Раҳматуллоҳ аёғларни тўлдирад экан.*) Хуш келдингиз.

Шерхон. Хуш кўрдик.

Аёғларни оладилар.

Ай юбхон. Бу кеча Зулайҳодан бошқа кимсанинг отига ичмаймиз.

Раҳматуллоҳ. Эсон бўл!

Фуломҳайдар. Зулайҳонинг соғлиғига.

Ичадилар.

Раҳматуллоҳ (*Шерхонга*). Қани ака, нима гаплар бор?!

Шерхон. Бу кунга яхши эди, эртадан бошлаб бир оз тинчсизлик бўлса керак.

Барчалари. Нечун, нечун?

Шерхон. Шу кун тилғиром олдик. Пешовар шаҳрининг полис бошлиғина бомба ила уриб қочмишлар. Эрта кечдан бошлаб бизнинг шаҳримизда ҳам уруш ҳолати эълон қилинар.

Айюбхон. Пешоварда бир кишини ўлдирмишлар деб Деҳлидами уруш ҳолати эълон этарлар. Бу қандай иш?!

Раҳматуллоҳ. «Бир кишини ўлдирмишлар» дема ўртоқ! Бир англизни ўлдирмишлар. Полис бошлиғи бўлган бир англизни! Албатта, катта бир ишдир.

Айюбхон. Сўзингизни онглаёлмадим. Полис бошлиғи бўлган бир англизни «киши» дея оламизми?

Раҳматуллоҳ. Яъни бир ҳукумат кишисини ўлдирмишлар, сиёсий бир қон тўкилмиш.

Айюбхон. Онгладиқ. Лекин бу қон Пешовардами тўкилмиш, Деҳлидами?

Раҳматуллоҳ. Пешоварда.

Айюбхон. Унинг ўчини Деҳлиданми оларлар?

Раҳматуллоҳ (*аёғларни тўлдириб*). Булар сиёсий ишлардир, бўйла қоронғу ерлари кўб бўлур.

Аёғларни оларлар.

Айюбхон. Сиёсий ишларнинг қоронғу ерлари учун.

Кулишиб ичарлар.

Раҳматуллоҳ. Демакки, бундан кейин кечаларда чиқмакни қатагон қилдингиз-а?..

Шерхон. Қатагон қилдик, кимсани қўймаймиз.

Фуломҳайдар. Уйимизда тинчгина ўтирганга қўясизми?

Шерхон. Уни тангри биладир. Ҳар ҳолда эрта-кечдан бошлаб уйингиздан чиқмассиз?

Фуломҳайдар. Нечанчи соатдан?

Шерхон. Соат тўққиздан тонг отарғача кўчада кўринган киши англиз эса, эртагача сақлангандан кейин қўя берармиз. Ҳиндустонлик-да эса турмага юбориб, бир ой қамармиз.

Фуломҳайдар. Оҳ-о! Бир англиз билан бир ҳиндустонлик орасида шунча айирма борми?

Айюбхон. Жоним! Бу-да сиёсий ишлардаги қоронғуликларнинг биридир. Нима дейсан?

Фуломҳайдар. Бу оврупалилардаги виждон қоронғу-ликлариндандир. Улар ўзларини туташ юқорида тутиб, бизни тубанга уралар.

Шукруллоҳ кирар.

Шукруллоҳ (*Раҳматуллоҳхонга*). Зайнаббиви келмиш.

Раҳматуллоҳ (*телба бўлиб турар*). Ҳозир чиқаман.

Айюбхон. Яхши бир хабар бўлғай...

Раҳматуллоҳ. Ким билар?! (*Чиқар.*)

Шерхон. Ўртоқлар, мен-да сизларга ияриб Зулайхонинг отига чоғир ичдим! Лекин ўзини танимайман, кимдир у?!

Айюбхон. Раҳматуллоҳнинг севгилиси.

Шерхон. Кимнинг нимасидир у?

Айюбхон. Каримбахш соҳибнинг қизи.

Шерхон. Ҳа, онгладим. Раҳматуллоҳ яқинда бу қизга совчи юборганми?

Айюбхон. Юборган.

Фуломҳайдар. Раҳматуллоҳни чақирган шу хотун ҳам шу иш учун келди.

Шерхон. У қизни Раҳматуллоҳхонга бермаслар.

Айюбхон. Сиз қаердан биласиз.

Шерхон. Меним хотуним Каримбахш соҳибникига кетиб-келадир. Шу айтди.

Фуломҳайдар. Қани, гапирингчи, қандай бўлибдир?

Шерхон. Ўтган куни Каримбахшхон билан хотуни шу иш учун урушмишлар. Хотун қизини Раҳматуллоҳхонга бермакчи эмиш. Каримбахшхон бунга кўнмамиш. «Қизимни Нуриддиндан бошқа кишига бермам» демиш.

Фуломҳайдар. Ўйла эса бу хотун-да яхши бир хабар келтирмаган бўлса керак?

Шерхон. Ким билар?!

Раҳматуллоҳхон қайғули бир ҳолда қўлида бир қоғозни букиб келар. ўрнига ўтириб «уф» деб бошини қўллари орасига олар.

Айюбхон. Қани, нима бўлди?!

Фуломҳайдар. Хат кимдан, ўртоқ?!

Раҳматуллоҳ (*бошини кўтариб*). Сўраманг, қардошлар!

Айюбхон. Нима бўлди, айтсанг-чи?

Раҳматуллоҳ (*сингирли узоқларга қараб*). Аҳмоқ Каримбахш!

Мен бу ишга йўл берар эканманми?

Айюбхон. Жоним, нима бўлди? Нечук айтмайсан?

Раҳматуллоҳ. Фотимахоним ёзиб юбормиш.

Фуломҳайдар. Нима ёзмиш?

Раҳматуллоҳ. Каримбахшхон қизини менга бермакчи эмас эмиш.

Айюбхон. Нечун?

Раҳматуллоҳ (*ёзувни хонга ташлаб*). Мана, ўқинг!

Айюбхон (*ёзувни ўқур*). «Ўғлим, Раҳматуллоҳхон! Қизимни сенга бергали бор кучим билан тиришдим. Бундан кейин-да тиришарман. Бироқ хон соҳиб, бунга қўнмайдир. «Нуриддинхон бор экан, қизимни бошқага бермам» деб турадир. Шуниси яхшиким, Нуриддинхон-да бу кунгача қизимга совчи юбормади. Хон соҳибни шу ишга қўндирмак учун бирор йўл топғайсиз деб, ўзингизга билдирдим».

Раҳматуллоҳ (*қўлини мосога уриб*). Йўли қулай. Каримбахш билан Нуриддинни у дунёга юборамиз. Иш битар.

Шерхон. Бундан бошқа йўл йўқ!

Фуломҳайдар. Нуриддиннинг нима ёзуғи бор? У қизни истамаган эмиш-ку?

Раҳматуллоҳ. Эшитмадингизми, у бор экан, қиз менга берилмас эмиш.

Айюбхон. Бу тўғруда бизга Шерхоннинг кўмаги керак.

Раҳматуллоҳ. Уртоқ, Шерхон? Бу ишни қиласиз-да...

Шерхон. Қўлимдан келган хизматни сиздан аяганим борми?

Раҳматуллоҳ. Эсон бўл, қардошим! Хизмат ҳақингни унутмам.

Шерхон. Эсонлик керакдир, хон соҳиб!

Айюбхон. Сен қандай тушунасен, Шерхон, нима қилмоқ керак?

Шерхон. Қулайдир, хон соҳиб, полис бошлиғига бориб, Пешовар шаҳриндағи полис бошлиғини ўлдурганлар билан Нуриддинхоннинг танишлиғи бор десам, иш битар. Нуриддин турмага юборилур.

Раҳматуллоҳ. Офарин, Шерхон!

Шерхон. Турмага кетдими, у ёғи қулайдир. Ўлдириб юбормак ҳам, чурутиб битирмоқ ҳам бўлур.

Раҳматуллоҳ. Бор бўл, ўртоғим! Турмага юборгандан кейин, ўлдирмак керак.

Шерхон. У ёғи қулайдир.
Фуломхайдар. Ҳай, эмди менга рухсат.
Раҳматуллоҳ. Кетасизми, қардошим?
Фуломхайдар. Кетаман, ўртоқ.
Раҳматуллоҳ (*туриб*). Буюринг.
Ай юбхон (*туриб*). Ҳай, эмди.

Кўришиб чиқарлар, Раҳматуллоҳ билан Шерхон қоларлар.

Раҳматуллоҳ. Келинг, Шерхон, эмди сиз шу ишни бўйнингизга оларсиз.

Шерхон. Ол, десангиз, олармиз.

Раҳматуллоҳ (*қўлтуғидан бир таянч қоғоз чиқариб, бармоқлари орасинда ўйнаб туриб*). Орқадош, менга қолса, шу одамни ўлдирмак йўлини топ, турмаға юбормак унча пишиқ бўлмас.

Шерхон. Қўлимдан келган хизматни қиларман, хон!

Раҳматуллоҳ. (*Банка қоғозини бериб.*) Мана бунда хизмат ҳақингиз, икки минг рупиялик банка қоғози. Яна кўришурмиз.

Шерхон (*қоғозни олиб*). Эсон бўлингиз. Ҳай, эмди. (*Қўл берар.*)

Раҳматуллоҳ (*қўл бериб*). Ҳай, яхши борингиз.

Шерхон. Яхши қолингиз. (*Кетар.*)

Раҳматуллоҳхон уни узатурға чиқар.

Парда тушар.

УЧИНЧИ ПАРДА

Кундуз. Нуриддинхоннинг иш уйи, китоб билан тўла икки дўлоб¹¹, ўртада бир мосо, девор ёнида ёзув мососи, устида бир электрик лампаси-да ёзув тақвими ва Нуриддиннинг ёзувлари турадир.

Аҳмадхон ўртадаги мосо ёнида китоб ўқиб ўтирибди.

Шу чоғда Сарвархон эшикдан кўринур.

Сарвархон. Кирсак бўлурми?

Аҳмадхон (*китобни қўйиб ёнар*). Буюрсинлар, хон соҳиб! (*Кўришиб ўтирарлар.*) Эсонмисиз, хон соҳиб?!

Сарвархон. Алҳамдулиллоҳ. Сиздан сўрайлик?

Аҳмадхон. Алҳамдулиллоҳ...

Сарвархон. Нуриддинбек йўқми?

Аҳмадхон. Боғчаға чиққан эди, ҳозир келса керак.

Сарвархон. Аҳволи қалай, бир оз яхшиланмишми?

Аҳмадхон. Эскиси каби, хон соҳиб. Ёзмоқ, тушунмакдан бошқа иши йўқ.

Сарвархон. Ёзатурдиғи рўман битдими?

Аҳмадхон. Битаёзди. (*Ёзув мососини кўрсатиб.*) Мана, ёзувлар шунда турадир.

Сарвархон (*ериндан туриб, ёзув мососига тўғри юрар*). Кўрайинчи, нималар ёзадир, хожа¹² файласуфимиз. (*Мосога келиб, қораланган қоғозларни олиб қарар.*) Ўҳ-у...нақадар адабий тасвир... гўзал ва шоирона бир лавҳа!.. Тингла, Аҳмадхон?

Аҳмадхон. Буюрингиз, хон соҳиб!

Сарвархон (*ўқир*). «Учмох кўринишли бир боғча. Боғчанинг энг кўркамли еринда ўриндиқ қўйилган... Ойша боғчадаги гулларнинг энг гўзалини уялтирур бир сувратда ўтирибди. Тува¹³ тусли сочлари, топинмоқ учун оташкада теграсинда тўпланган ҳиндилар каби бўйнининг ҳар ёнинда сочилган бир-икки ҳалқаси, манглайна тўғри узаниб, сўл қошиғача келган-да, ҳурматсизликнинг бунчасини ортиқ кўриб, яна қайрилган. Гул япроғина гўзал сабоғи берган қип-қизил ипак кўйлаки тонг елининг ўпишлариндан ўсангани учун титраб турган. Янги очилган бу тангри гули қўлиндаги кичкина китобнинг мутолаасига берилган...»

Аҳмадхон. Чиндан шоирона бир тасвир.

Сарвархон (*бир оз ўйлаб*). Аҳмадхон! Нуриддиннинг бунча қайғурғанин сабабини онглаб, чорасини топмоқ чоғи келгандир. Ишни бўш тутат берсак, Нуриддин ишдан чиқиб қолар.

Аҳмадхон. Тўғридир, хон соҳиб! Бироқ нима қилмоқ керак!

Сарвархон. Нуриддиннинг дарди бор. Бу дард ўз эмини топмаса, Нуриддинни ишдан чиқарур.

Аҳмадхон. Биламен, хон! Менинг ҳам энг буюк тилагим оғамнинг шу дардига эм излаб топмоқдир. Бироқ бир дардни эмламоқ учун уни яхшиғина онгламоқ керакдир. Оғамнинг дардини яхшиғина очолмай турубман.

Сарвархон. Дарднинг нималиги тўғрисида бирор нарса ўйладингми?

Аҳмадхон. Ўйладим, хон соҳиб! Дарди, менимча, белгиланди. Оғамнинг юрагини ёндириб турган севги оловиндан бошқа нарса эмасдир. Унинг севгидан бошқа дарди бўлса эди, бу кунгача эмланур эди.

Сарвархон. Бу тўғри... Нуриддиннинг севги ва ишқ тамуғина тушганини ҳар биримиз онглаганмиз, бироқ ким-

ни севар, унинг юрагиндаги бу қўрқинч олов қайси кўёшдан қўпуб тушган, мана шуни онгламоқ керак...

Аҳмадхон. Уни онглаганим йўқ, хон соҳиб!

Сарвархон. Оталар сўзидирким: «Икки қўл қилган ишни бир қўл қила олмайди». Иккимиз биргалашиб ўйлайлик-чи, қани бир нарса топа олармизми?

Аҳмадхон. Буюрингиз, хон соҳиб!

Сарвархон. Адабиёт онгсунинда¹⁴ бир сўз бор. Дерларким: бир адиб бир театру ё бир рўман ёзганда, ўзининг миясиндаги сезгилардан бошқа нарсани тасвир эта олмайди. Нуриддинхоннинг шу рўмонинда тасвир этилган қизни мен кўрган каби бўлдим.

Аҳмадхон (*кулимсаб*). Хон соҳиб! Оғам бу рўманда юз эллик йил бурун ўтган бир қизни тасвир этган.

Сарвархон. Тўғридир, бироқ Нуриддинхон у қизга ўзининг миясига таъсири бўлган бошқа бир қизнинг сурадини таққан, мен шу қизни тунов кун кўрдим.

Аҳмадхон. Ким экан, у қиз?!

Сарвархон. Каримбахшоннинг қизи!..

Аҳмадхон (*обдираб*). Ўхў... Демак, оғамнинг миясига Зулайхонинг таъсири бор-а?!

Сарвархон. Менимча бўйла...

Аҳмадхон. Сиз буни қаердан онгладингиз?!

Сарвархон. Мен қайси кун Каримбахшоннинг боғига кетган эдим. Зулайхони кўрдим. Қизил ипак қўйлак кийган эди. Шу рўмандаги шоирона тасвирга бутун келиша эди. (*Эсига яқин бир нарса келган каби.*) Ҳо...У кун Раҳматуллоҳхон ҳам бор эди. Зулайхони кўргали борганини ҳар бир ишиндан онглаб турган эдим. Тунов кун эшитганим бир хабарга кўра Раҳматуллоҳхон Нуриддин учун бир ёвузлик туйиб юра эмиш.

Аҳмадхон. Қандай ёвузлик?!

Сарвархон. Нуриддинни бирор йўл билан йўқ қилмоқчи эмиш. Бу тўғрида Шерхон билан кенгашлари ҳам бор эмиш. Раҳматуллоҳхоннинг бу тушунчаси нечун? Нуриддинни нега йўқ қилмоқчи? Шуни-да онгласайдик, масала очилган...

Аҳмадхон. (*Эсига бир нарса келган учун, Сарвархоннинг сўзини кесар.*) Кечирасиз, хон соҳиб! Меним эшитганимга кўра Раҳматуллоҳ Зулайҳога совчи юборган, Зулайхонинг отаси қабул этмаган.

Сарвархон. Ҳа, иш очилди. Демакким, Раҳматуллоҳхон Зулайҳога совчи юборган, у қабул қилмаган, у бу ишни Нуриддиндан билиб, йўқ қилмоқчи бўлган.

Аҳмадхон. Хон соҳиб! Бир Нуриддиннинг бир дардига эм излаб турганда, иккинчи бир дард чиқиб қолди, оғамни Раҳматуллоҳдан сақламоқ керак энди?

Сарвархон. Уни сақламоқ қулай. Барчадан бурун Нуриддиннинг дардини ўзиндан онглаб чорасига киришмак тейиш.

Аҳмадхон. Уни қандай онглаймиз?

Сарвархон. Ўзиндан сўрармиз.

Аҳмадхон (*эшикка қараб*). Мана ўзи ҳам келди.

Нуриддин келар.

Нуриддинхон (*қайғули*). Ассалому алайкум! Хуш келдингизми, ўртоқ?

Сарвархон (*туриб*). Хуш кўрдик. Кел, Хўжа файласуф. (*Кўришиб ўтирарлар. Нуриддинга эс қўйиб қараб.*) Ўртоқ. Бу не ҳол? Сенинг учун қайғудан қутулиш куни йўқми?

Нуриддинхон (*кулимсираб*). Тирикликдан қутулмагунча қайғудан қутулиш мумкинми?

Сарвархон. Сендан бошқа тирик киши йўқми?

Нуриддинхон. Бор ҳам кўб бор.

Сарвархон. Шунларнинг қай бири сен каби қайғуларда ботиб турадир?

Нуриддинхон. Уларнинг тирикликдан нима онгланганини, нечун қайғурмай юрганларини била олмадим.

Сарвархон. Чин ўртоқлар кишининг қайғуларини кўтариб, дардларини эмламоқ учун керақдирлар. Неча йилдан бери ўртоқлик қилиб турибмиз. Юрагингдаги дардни тилингга олиб, менга билдирганинг йўқ. Бўйла ўртоқликми булар?!

Нуриддинхон. Юрагимдаги дардларни тилимга ҳам чиқармоқчи бўласан, ўртоқлигинг шуми энди?!

Сарвархон. Дард билинмаганда давоси топилмас, сен дардингни айтмагач, мендан нима кутарсен?

Нуриддинхон. Меним дардим учун эм керак бўлса эди, кўбдан бери сенга айтар эдим. Лекин меним дардим даво истамас.

Сарвархон. Нечун?

Нуриддинхон. Чунки давоси йўқдир.

Аҳмадхон. Оға, сенинг дардинг нима эдики, онглашилмасдир.

Нуриддинхон. Улар билар!..

Сарвархон. Ўртоқ, сен бирисини севгансан. Юрагингда севги олови бор.

Нуриддинхон. Севмак гуноҳми? Бугун бир кишини севмаган бир юрак борми? Юрак севгисиз, балиқ сувсиз яшарми?

Сарвархон. Тўғридир, лекин севгини бўйла яшириб юрмоқ нечун?

Нуриддинхон. Севги юракнинг хазиначидир, хазиначи яширин сақламоқ тейишдир.

Аҳмадхон. Кимни севганингизни ҳам онгладик. Биздан яширсангиз, осифсиздир¹⁵.

Сарвархон. Сен Каримбахшоннинг қизини севгансан, ўртоқ.

Нуриддинхон (*буюк изтироб билан*). Ўтинамен, кишининг юраги билан ўйнамағайсен?!

Сарвархон. Нуриддин! Шу кунгача бирликда ишлаб келдик. Сени энг севгили қариндошимдан кўбрак севдим, бир-биримиздан яширин нарсамиз йўқ эди. Бирор дардга учраганда келиб айтар эдик. Кенгашиб, бирлашиб, шунинг чорасини ахтарар эдик. Сенга нима бўлди? Зулайҳони севган экансен, унинг учун йиғлаб турар экансен, нечун менга айтмайсен?

Нуриддинхон. Сарвархон, кечирасен, ўртоғим! Виждонима онт ичаменким, дунёда сендан азизроқ ўртоғим йўқдир. Сенга ҳар дардимни айтиб, чорасини сўрамоқни ўзим учун фарз деб биламен.

Сарвархон. Юрагингдаги севгини нечун билдириб, чорасини сўрамадинг?

Нуриддинхон (*мунгли*). Ўртоғим, юрагимдаги севги дард эмас, даводир. Унинг чорасини истамам. Негаким, бутун дардларимнинг чораси удир.

Аҳмадхон. Севгининг чораси — севгилига эришмақдир, севгилисига эришмаган бир ошиқнинг бутун тириклиги — дард ва қайғусидир. Зулайҳога эришмадинг, бу кунгача ўз ҳолингни ҳам унга онглатолмадинг. Шунинг учун шу ҳолга тушиб қолибсен. Яна «Менинг севгим дард эмас» деб катталиқ қиласен.

Нуриддинхон. Ишқнинг нима эканини билмайсиз-ку?

Сарвархон. Бизми, билмаймиз?!

Нуриддинхон. Албатта, билмайсиз. Билсангиз эди, ишқни дард демас эдингиз ва ошиқ учун бир тилак борли-

гини тушунар эдингиз. Ишқ дард эмас: инсонларни ҳайвонликдан қутқарар бир даводир. Буюк қаҳрамонлар, улуғ адиблар, катта файласуфлар ёлғиз ишқ кўчасинда етишмишлардир. Буюкликда «КАМОЛ» деган нарсаларга эришмак ишқсиз мумкин эмасдир. Шунинг учун ишқ бир даводир. Буни «дард» деб, давосини излаганлар, янглиш йўлга кеталар.

Аҳмадхон. Ошиқ бўлган кимса, маъшуқига эришмакни истамасми? Шунинг учун бир оз тиришмасми? Сен Зулайҳони севгансен, нечун уни истамайсен? Отасига нега билдурмайсен?

Нуриддинхон. Сизлар ҳар бир сўзингиз билан ишқнинг ҳақиқатини билмаганингизни эълон қилиб турасиз. Дунёда «ишқ» билан «ҳавас»ни яхшигина онгламоқ керак. Бир-бирига кўб ўхшаган бу икки ҳолни айирмоқ тейиш. Маъшуқа истамак, у билан бир ерда ётиб-қалқмоқ ишқ эмас — ҳавасдир. Ишқнинг ишқдан бошқа тилаги йўқдир. Чин ошиқлар маъшуқларнинг ўзи билан эмас, хаёли билан яшайлар.

Сарвархон бу сўзларни файласуфона тинглаб, тушуна бошлар.

Аҳмадхон. Сен Оврупада ўқидинг. Букун ҳар нарса ни фан ва фалсафа кўзи билан қараб турган оврупалилар ҳам ишққа сен каби маъно бермайлар. Оврупада ҳар бир киши бир кишини севдими, унинг энг биринчи тилаги ўз ишқини маъшуқига билдириб, ундан марҳамат истайдир.

Нуриддинхон. Оврупани кўябер! Оврупада ҳайвонликдан бошқа нарса йўқдир. Оврупалиларда руҳ йўқдир. Бунлар руҳоний лаззатдан бир нарса онгламайлар. Чин севиш ва ҳақиқий ишқнинг туб ери Шарқдир. Мажнунлар, Фарҳодлар каби ишқ пайғамбарлари Шарқда етишдилар. Бу кун Оврупангда ишқ отини олган ҳоллар ҳайвонлик ҳавасларидан бошқа бир нарса эмасдир. Оврупадаги «ишқ» деб танилган у ҳайвонлар ҳаваси, кишининг камолига, сабаб бўлмас, кимсанинг руҳини юксалтирмас. Оврупа бўйла эмиш, деб мен ҳам ўзимни ҳайвонлик чуқурларига ота олмаман.

Сарвархон. Ўртоғим! Сўзларинг тўғридир, лекин ошиқ бўлган киши маъшуқига эришмак истар. Буни билмаган йўқдир. Сен нега бундан тониб турасен.

Нуриддинхон. Янглишасен, ўртоғим, чин ошиқ ўзининг саодатини эмас, маъшуқанинг камолини истар. Маъшуқанинг камолига хизмат этмак учун ўзи комил бўлур-

ға тиришур. Ҳар ишдан бурун маъшуқини ўз ёнига олмоқ истаганлар, маъшуқалариндан бурун ўзларининг саодатларини тилаган эрурлар. Маъшуқини қўйиб, ўз саодатини тушунганларга эса ишқ демак янглишдир.

Аҳмадхон. Нечун дардингни бизга билдирмайсен?

Нуриддинхон (*кулмсиб*). Дардим йўқ?

Аҳмадхон. Бир кишини севгансен-ку?

Нуриддинхон. Севиш дард эмас, даводир.

Аҳмадхон. Нечун шуни билдирмайсен?

Нуриддинхон. Севги юракнинг энг муқаддас бир хазинасидир. Уни яширмоқ керакдир.

Сарвархон. Ўртоғим, дунёнинг энг қўрқинч олови севгидир, уни ёпмоқ учун устига на қўйсанг ёнар, унинг алангасини юксалтирар. Сен юрагингдаги севгини яшурғали шунча тиришдинг, лекин сенинг севганингни ёлғиз биз эмас, ёвларинг ҳам билиб олмишлар.

Эшикда Фуломҳайдархон кўринур.

Фуломҳайдархон. Кирсак бўлурми?

Уйдагилар ирғиб турарлар.

Нуриддинхон. Буюринг, хон соҳиб! (*Фуломҳайдархон кирар, кўришиб ўтирурлар.*) Хуш келдингиз, хон соҳиб!

Фуломҳайдар. Хўш кўрдик, хон соҳиб! Кечирасиз, қардошим, суҳбатингизни тўхтатдим. Чоғсизми, келдим?

Нуриддинхон. Ў... Тангри сақлағай, хон! Сизнинг бу келишингиз бизнинг суҳбатимизга бошқа бир файз берадир.

Сарвархон. Кўбдан бери суҳбатингизга муҳтож эдик.

Фуломҳайдархон. Куллуқ, хон соҳиб! Зарур бир ишим чиқмаганча, бошингизни оғритиб келмакни муносиб кўрмадигим учун ҳар кун кела олмайман.

Нуриддинхон. Буюрингиз, хон соҳиб, хизматингизга ҳозирмиз.

Фуломҳайдархон. Куллуқ, хон соҳиб, хизматим йўқ. Бироқ сизнинг тўғрингизда кўрқувли бир хабар эшитдим. Шуни билгали келдим.

Сарвархон билан Аҳмадхон бир-бирларига қарайдилар.

Нуриддинхон. Қандай хабар?!

Фуломҳайдархон. Хон соҳиб, мен сизни кўбдан севамен, ёзган китоб ва мақолаларингизни сева-сева ўқуб,

кўб осифланамен, юртимиз учун энг керакли ва асру осифли эканлигингизга ишонамен.

Нуриддинхон. Куллуқ, хон соҳиб!

Фуломҳайдархон. Шу кунларда ўзларини ёш ва юрчи атаған бир-икки «виждонли киши» томонидан сизга бир зарар еткизулса керак.

Аҳмадхон. Ким экан, улар?!

Фуломҳайдархон. Кечирасиз, хон соҳиб. Уларнинг отларини айта олмайман. Ёлғиз шуни хабар бера оламан-ким, орадаги душманлиққа сабаб ишқ масаласидир.

Нуриддинхон (*кулумсаб*). Қандай зарар етқураб эканлар?!

Фуломҳайдархон. Хон соҳиб, сизга бўйла бир ёмон хабар кетурганим учун ўзимни бахтсиз санайман!

Нуриддинхон. Йўқ... зарари йўқдир, орқалош, билганингизни айтсангиз, ҳаққимизга буюк бир яхшилик қилган бўлурсиз.

Фуломҳайдархон. Уларнинг туб тушунчалари сизни йўқ қилмоқдир, лекин усталиқ ва шайтонлиқ билан бу тилакларига эришмоқчи бўлалар.

Нуриддинхон. На каби?!

Фуломҳайдархон. Буларки, ҳукуматга ёлғон бир хабар бериб, сизни тутдирсинлар.

Нуриддинхон. Қандай хабар?!

Фуломҳайдархон. Яқинда Пешовар шаҳрида бир англизни ўлдирган эдилар.

Сарвархон. Пўлис бошлиғини...

Фуломҳайдархон. Ҳа, ёвларингиз Пешовардаги бўлган шу ишни сиздан қилиб кўрсатмоқчи.

Аҳмадхон. Ой, жоним! Бизнинг ҳукумат кишиларида онг деган нарса йўқми? Биз Деҳлида ўтирибмиз. Пешовардаги бир ишдан нима хабаримиз бўлар.

Сарвархон (*Аҳмадхонга*). Қардошим, ҳукумат кишиларимиз англиз эмасларми? Қай бир англизнинг энг биринчи тилаги қайси йўл билан бўлса-бўлсин, бир мусулмонни қўлга тушуриб бўғмоқдир.

Шу чоғда ташқарида гурултов бўлар, эшикдан англиз юзбошиси (Виям) билан тўрт ҳинд пўлис босиб киралар.

Виям (*тўппончасини кўрсатиб*). Барчангиз берилингиз! Озгина тебранган кишининг ўлимига ҳукм бордир! (*Пўлисларга*.) Тутингиз бунларни.

Пўлислардан бир-иккиси уйларидаги кишиларни бир ерда тўплаб сақларлар.

Нуриддинхон. Тинч ўтирган кишиларнинг уйларига кимнинг буйруғи билан босиб кирасиз?

Юзбоши. Ҳукуматнинг буйруғи билан!

Нуриддинхон. Қоғозингиз борми?

Юзбоши (*тўппончасини тўғрилаб*). Қоғоз истамас, мени танитғуси нарса мана шудир! (*Бўш ўтирган икки пўлисга.*) Кўтаринг бунинг қоғоз билан битикларини.

Пўлислар битик ва қоғозларни тўплаб кўтарурлар.

Сарвархон. Бизнинг ёзуғимиз нима экан?!

Юзбоши. Чиқарма товушингни, сўроқ чоғингда онгларсен?

Нуриддинхон (*Ғуломҳайдархонни кўрсатиб*). Бу киши меним кўноғимдир, буни қўяберингиз, ўз ишига борсин.

Юзбоши. Гапурма дейман! (*Пўлисларга.*) Ҳайданг олға... марш!

Пўлислар битик ва қоғозларни кўтарган ҳолда тутқунларни олға суриб чиқаралар.

Юзбоши. Ҳай, хоин мусулмонлар! Англиз каби буюк давлатнинг қўл остиндан чиқмоқ учун тиришма. О-о... Англиз миллати бу тўппончаларни сизни кўкракларингизни тешмак учун ясағандир.

Чиқиб кетар.

Парда тушар.

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Зиндон. Бир ёнда, ер устинда похол ёйилган, бир кат¹⁶ ёнида бир синиқ қумғон қўйилган. Нуриддинхон похоллар узра ётибди. Туш кўрадир.

Нуриддинхон. Зулайҳо!.. Кел, малагим, кел! Чечагим, кел... оҳ. Ёй туси каби... гуллар орасинда ўтирасен... тангри қушидек... малаклар билан учушасен... Сен умид чечагисен... Узоқларда юрасен... Сен ошиқ бахтисен... бизга ёношмайсен!¹⁷... (*Турар. Талвасада.*) Кел, гўзалим... Кел севгим... Кел жоним... кел, армоним... Оҳ, кетди... Жоним кетди, тинчлигим узоқлашди... Кетди... (*Тинар. Яна талваса.*) Кел... Зулайҳо ... кел! Тангри чироғи, кел... Кўнгул боғи, кел... Жон булбули, кел... Армон юлдузи, кел... (*Кулимсиб.*) Оҳ, кел... (*Зулайҳонинг хаёли келиб Нуриддиннинг бошида ўти-*

радир. Нуриддин бир оз тинганидан кейин, яна талвасага тушар. Қўлларин Зулайҳо сари узатар.) Кел... севги учмоғи... кел! *(Хаёл секин-секин кета бошлар.)* Кетма... учмоҳ булбули... кетма... оҳ!.. Кетди... Умидим каби учди... Армонимдек қочди... кет... гўзалим, кет. Сен малаксен... тубанларда юрма... Сен қуёшсен... бизга ёругинг етарликдир. . уч... уч... гўзаллар ҳокими... гўзаллик тангриси... уч... юксал... Сен қуёшсен!.. Қанча юксалсанг, ерни шунча ёритган бўларсен...

Зиндон эшиги ёвошгина очилур. Шерхон секингина кириб, оёқ учи билан Нуриддинга ёнашар.

Нуриддинхон *(тушда)*. Зулайҳо... кетдингми?

Шерхон. Яхши бир паллада келибман. Ётиб қолмиш!..

Нуриддинхон. Зулайҳо...

Шерхон. Ўҳў... тушинда Зулайҳони кўрадир, бунга уйғонмоқ йўқдир эмди.

Нуриддинхон. Мени йиғлатма, малагим!..

Шерхон *(улусга ёношиб)*. Ҳукуматимиз-да кўб қизиқ!.. Сенга ола қараган бирини кўрсатиб, «мана шу киши англизларни севмайдир» дедими... иш битди. Унинг онасини кўрсатмай қўймайлар. Тубсиз бир сўз билан буни қаматдим... Бу бояқиш икки ойдир, шунда ётадир... Бизнинг Раҳматуллоҳхон эса ҳалигача Зулайҳосини ололмаган... Ўткан кун мени чақириб...

Нуриддинхон *(қаттиқ талваса билан қўлларини узатиб)*. Зулайҳо о, кел.., кел... Кўз бабагим, кел... жон чечегим, кел!

Шерхон сесканиб қочмоқчи бўлар, уйғонмаганини кўргач, обдираб кўзларини Нуриддинга тикиб турар.

Нуриддинхон *(қўлларини узатган ҳолда)*. Келдингми?... *(Зулайҳонинг хаёли кўриниб, оғир бир юриш билан Нуриддинга ёнашур.)* Тўхта... учмоҳ чечаги тўхта... Менга ёношма... Юрагимнинг алангаси сенга тегмасин! *(Хаёл йўқолур.)* Кетдингми? Мени тирик қўйиб кетма, жоним! *(Тинар.)*

Шерхон. Раҳматуллоҳхон ўтган кун мени чақириб, «Қиз менга кўнмайдир, йўлини топ» деди. «Отасини қаматай» дедим, кўнмади. «Отасини қаматмоқ унумсиздир. Нуриддин тирик экан, у қиз менга тегмас. Ишқилиб, Нуриддинни йўқот» деб менга тагин беш минг рупия берди.

Нуриддинхон. Ҳулкарим, кел... Нега келмайсан?

Шерхон *(обдираб қарағандан кейин)*. «Шаҳар бошлиғига бир оз ақча берсанг, ёзуғини бўйнига қўйиб, осиб юборгай» дедим. Раҳматуллоҳ кўнмади. «Нуриддинни осса-

лар, Зулайхо мендан билар, сўнгра менга сира кўнмас. Иш-қилиб Нуриддинни зиндонда огуламоқ керак» деди. «Бу иш қулай эмас» дедим. Яна беш минг рупия берди. Нима қилмоқ керак? Ўн минг рупия оз эмас? (*Киссасидан кичкина бир шишани чиқариб.*) Ўн минг рупия учун шул кишини учмоғга юбориш қулай эмасми?... (*Хурка-хурка қумғон сари борар.*)

Нуриддинхон. Мени ўлдирасенми, золим?!

Шерхон хуркар, шиша ичиндагини қумғонга бирдан бўшатиб, орқага босар. Шу чоғда зиндончи кирар.

Зиндончи. Ишингиз битдими?

Шерхон. Кечирасен, ўртоғим, бояқиш йигит ётган экан. Уйғотурга кўнгил истамади. Ўзи уйғонгай, деб турдим, уйғонмади, энди кетиб, эрта билан келарман.

Зиндончи. Кўп яхши. (*Шерхон чиқиб кетар, Шерхоннинг кетидан ёмон-ёмон қарағандан кейин.*) Шу кишининг яхши бир тилаги бўлмаса керак. Нуриддинга сўзим бор, деб келди, гапурмасдан кетди...

Нуриддинхон. Мендан нима истайсен?!

Зиндончи (*сесканиб*). Ким? Менми?

Нуриддинхон. Оҳ... золим...

Зиндончи. Кимни дейсиз?

Нуриддинхон. Малак...

Зиндончи (*обдираб*). Нуриддинхон... Нуриддинхон!..

Нуриддинхон. Чечак...

Зиндончи. Нуриддин, ҳай, Нуриддин!

Нуриддинхон (*отилиб кўзларини очар*). Ким сен?!

Зиндончи. Мен... зиндончи!

Нуриддинхон. Оҳ!..

Зиндончи. Оқшом нонини емасдан ётибсен, нон кетурайми?

Нуриддинхон. Керакмасдир.

Зиндончи. Нуриддинхон! Кўб қайғурмангиз, қутулишингиз чоғи етишгандир!

Нуриддинхон. Кетингиз бу ердан!

Зиндончи. Бирор нараса истамайсизми?!

Нуриддинхон. Сизнинг кетишингизни истаймен.

Зиндончи. Яхши мен кетайин. (*Чиқар.*)

Нуриддинхон (*ўтириб*). Тангрининг қизиқ ишлариға боқ. Меним торгина миямда ер юзининг қайғусини сиғдирган экан, ўзимни ер юзида сиғдира олмайди... Ишми бу?! Юртимнинг тўрт юз миллиўн улуси неча минг англиз

маймунларининг таёғлари остинда эзилиб турадир. Юз мингларча қон-қардошларим очликдан ўлиб туралар. Қоронғу зиндонлардаги кишанлар остинда жон берганларнинг сони йўқ. Бунларнинг қутулиш йўлларини ахтарасиз деб ёзуғсиз кишиларни, тинч кимсаларни ҳам қамаб туралар. Яна ўзларини инсон, маданий, одил атаб юралар. Уятсизлар, виждонсизлар! (*Қизиб.*) Ёвузлар! Бугун маймун сирасинда қўйдигингиз Ҳиндистон болалари қиёматга довур бўйла қолмаслар. Буларнинг даҳи кўзи бор, очилур. Виждони бор, уйғонур. Қони бор, қайнар. Тўрт юз миллиён инсон боласининг бўйла эзилиб қолишига тангри кўнмас, табиат рози бўлмас, адолат қараб турмас. Бир кун буларнинг барчаси сизнинг ўлимингиз учун ўзининг сўнг кескин буюрдиғини чиқарур. Мана шу паллада мазлум чиқшининг қандай ёмон эканини ўз кўзларингиз билан кўриб, ишонурсиз. Ўз ҳаққини истаганларни қоронғу зиндонлар билан ҳуркутмак, қора ўлимлар билан кўрқутмоқ истайсиз... йўқ... Ҳақни ҳақ деб таниган кишилар учун ўлимдан кўрқмоқ, зиндондан ҳуркутмак йўқдир. Бизни тамуғдан қоронғуроқ ўринларда қамасангиз ҳам ҳинднинг қутулиш юлдузи кўзларимиздан йўқолмас. (*Қумғонни олиб ичмоқчи бўлур, бирдан эсига бир нарса келган каби ўйлаб қолгандан кейин, узоқларга қараб сўйлар.*)

Оҳ... Зулайҳо!.. Умид ҳулкари!.. Сенинг хаёлинг билан яшамоқ учун мана шундайин кечага ўхшаган қоп-қора зиндонлар керакдир. Аҳмоқ англизлар мени кўрқитгани бу ерда қамабдурлар. Боқ, бу ерда сенинг хаёлингдан бошқа нарса топилмайдур. Шунинг учун бу ер зиндон эмас, умид боғидир.

Оҳ... Зулайҳо!... Армон юлдузи, сени тушуниб турмоқ учун мана шундайин ер ости қамоқлари тейишдир. Тентак англизлар... мени йўлдан қайтарғали бу ўринга тикмишлар! Сенинг қайғуларинг била дардлашурга бу ердан ўнғайроқ ўрин йўқдир. Шунинг учун бу ер қамоқ эмас, тинчлик учмохидир. (*Сув ичмак учун қумғонни оғзига яқинлатғач, Зулайҳонинг хаёли узоқдан кўринур.*)

Кел, севгилим, кел!.. Бу ерда сендан бошқа кимса йўқ... Бу ерда сендан бошқани истамаймен... кел!.. (*Хаёл яқинлашмоқ истар.*) Йўқ... келма... бу ерга кирма... бу ер англиз қамоғидир... Сенинг учун ярашмайдир... Сенинг юртинг бўлгани учун Ҳиндистон ўлкасини кирли англизлардан аритмоқ истаган мен ўзингни англиз зиндонида кўрмак истамам.

(*Хаёл кетар.*) Кет... малагим, кет!.. Севги бутоғлари бўлган оёғларингни ўпган Ҳиндистон ерини тамуғ йилонларига ўхшаган англиз оёғларин остинда кўрмак меним учун уятдир, бунга кўнмам! У кирли оёқларни бу ўғурли ердан чиқарганча тиришамен.

Зиндон эшиги очилур. Сарвар билан зиндончи кирарлар.

Сарвархон. (*Кирар-кирмас Нуриддиннинг қўлинда қумғонни кўриб, телбалик билан.*) Сақла қўлингни, Нуриддин!

Нуриддин обдираб Сарвархонга қарар.

Нуриддинхон. Оҳ, ўртоғим, сени қаерга қамадилар?

Сарвархон (*югуриб келиб қумғонни Нуриддиндан олиб, ерга қўяр*). Шу қумғондан сув ичдингми, йўқми?

Нуриддин (*обдираган бир йўсинда*). Йўқ, ичганим йўқ!

Сарвархон. Уҳ... Алҳамдулиллоҳ.

Нуриддин. Нечун сўрадинг?

Сарвархон. Шу кун Шерхонни(нг) сенга ичирмоқ учун оғу олиб келганини онглаган эдим. Бундан бир соат бурун ёнингдан чиқиб кетганини бир киши сўйлади.

Нуриддинхон. Сени қачон чиқардилар?

Сарвархон. Мени бир ой қамагандан кейин қўйиб юборган эдилар. Мен сени қутқармоқ учун келдим.

Нуриддин. Меними?!

Сарвархон. Тингла! Ҳиндистон яшурун қўмитасининг Деҳли ўрта шўъбаси сени қутқарурга қарор берди. Сенинг каби юксак тушунчали бир юрт шоирининг ёвуз ёвларнинг зиндонларинда ётишинг қўмитамиз учун уятдир. Қўмита сени бу қоронғуликдан чиқарғали бор кучи билан тиришди. (*Зиндончини кўрсатиб.*) Мана шу кишининг кўнглини топиб, сени қочирурга кўндирди. Бу киши сени шул чоғда қочирғусидир. Ҳайда, ўртоғим, ерингдан кўп!

Нуриддинхон. Ҳозирми?

Сарвархон. Ҳозир.

Нуриддинхон. Фуломҳайдархонни нетдилар?

Сарвархон. Ул киши етти кун ётиб чиқди.

Зиндончи. Хон соҳиб! Вақт ўтмағай, турингиз.

Нуриддинхон. (*Катдан тушиб.*) Бу ердан қочуб, қаерга борурмен?

Сарвархон. Тўғри Каримбахшоннинг боғига борурмиз. Шунда сенинг учун ёширин бир уй тайёрланди.

Нуриддинхон (улусга қараб, севинч билан). Қайғурмангиз, золим англиз остинда эзилганлар, қоп-қоронғу кечангизнингда тонги бордур.

Чиқиб кетарлар.

Парда тушар.

БЕШИНЧИ ПАРДА

Кечкурун. Каримбахшхоннинг уйи, эшиги сўл ёқда, бири соғда. Иккиси қаршусида боғчага очилган уч деразаси бор. Уй электрик лампалари билан безанган, ўртада узун бир мосо, теграсинда ўн икки ўриндиқ тизилган. Соғ ёқдаги теразанинг ёнида бир ўриндиқда Нуриддинхон ўтурган ҳолда ботиб турган қуёшни томоша қилалар.

Нуриддинхон (*ботиб турган қуёшга*). Бояқиш қуёш! Қутинг ўчмиш, қип-қизил олов чечаги бўлган юзинг куз япроқларидек сарғайиб қолмиш. Ниннидайин умид тонгларинда кула-кула чиққандан кейин, умидсизлиқ қоронғуси остинда сарғайиб ботишингни(нг), билмам, нечанчи дафъаси бўлди? Ер юзининг энг қоронғу пучмоқларинда инсонлар томониндан ишланган энг ёшурин қонли ўйинларнинг барчасини очиб кўра олган сен; бир муаррих бўлса эдинг, буларнинг ҳаммасини олтун ёзғуч билан ёзар эдинг!..

Халқнинг ҳақсизлиғдан устунлиғи мангулик бир иш бўлса эди, сенинг ер юзиндаги ҳукуматинг оралиқсиз ва туганмас бўлар эди. Ҳолбуки, ўн икки соатдан кейин ўз тахтингни қоронғулиқнинг оёқлари остига ташлаб қоча турибсен. Ер юзининг ҳукуматини милйўн-милйўн йилдан бери қоронғулик билан улашиб олмоқға кўниб туришинг ҳақнинг-да, ҳақсизлиқнинг-да, мангулик устунликларига ишонганлар учун қаттиқ бир таёқдир. Лекин, ким онглар?!

Зулайҳо бир ёндан кўринади. Секин-секин келиб, Нуриддиннинг боши узра унинг ҳолига маҳтал бўлиб турар.

Чиқасен, курашасен, енгиласен, бир оздан кейин янгидан бош кўтариб, ер юзин ёритасен, зулмга қаршу курашганлар сендан сабоқ олсунлар. Қуёш бўйла чиқишлар, енгиб-енгилишлар билан очунда бир нарсанинг мангулик бўлмаганин кўрсатиб турар экан, шуни билиб қўйки, менинг юрагимдаги олов Зулайҳонинг севгиси мангуликдир! Сенинг бўйла чиқиб, ботишинг, унинг мангулик бўлганин буза олмас. Негаки, сен ўзинг Зулайҳо чиққан ўринга етиша олмагансан. Оҳ, Зулайҳо... на гўзалсен!

Зулайхо (ошиқ товуш билан). Нуриддинхон!
Нуриддинхон (сесканиб турар). Оҳ... Сизми?... Буюрингиз.

Ўтирарлар.

Зулайхо. Бу ерда ёлғизгина нималар тушуниб турасиз.
Нуриддинхон. Ҳеч!..

Зулайхо. Күёш биланми гапуриша эдингиз?!

Нуриддинхон (буюк бир юрак изтироби билан). Сизни кўрмагач, ундан бошқа ким билан гаплашай!

Зулайхо. Шоирлик...

Нуриддинхон. Ишқнинг энг яқин йўлдоши.

Зулайхо. Юрак ёнғинининг алангаси, десак ҳам бўлур.

Нуриддинхон. Шеърнинг нима эканлигини кўб яхши биласиз.

Зулайхо. Ишқни(нг) билганим каби.

Бир-бирининг кўзларига ошиқона қарарлар.

Нуриддинхон. Оҳ... Зулайхо!..

Зулайхо. Оҳ... Нуриддин!..

Нуриддинхон. Буюр!..

Зулайхо. Кўкка боқ, қандай тиниқ!

Нуриддинхон. Меним севишим каби.

Зулайхо. Кел, ернинг бу булғаниқ ҳавосиндан ўзимизни қутқарайлик. Иккимиз қўлни-қўлга бериб учайлик, учайлик... Күёш эришмаган ўринларғача юксалайлик!..

Нуриддинхон. Оҳ... саодат!..

Зулайхо. Яратилмаган бир нарса!..

Нуриддинхон. Сен билан уча билмак учун хаёл бўларга тейиш!.. Зулайхо!.. Сен жонлар дунёсининг ер узра қўнган бир кўгарчинисен... Сен билан юксала олғали жон бўларга керак. Йўқ, Зулайхо, сен билан юксалурга меним кучим етмас. Сен қол! Ер юзинда турайлик. Сенинг учун гўзал Ҳиндустонимизни тозартайлик. Мальўн англизларнинг қонли оёқларини бу учмох боғчасиндан чиқарайлик. Малак турган ерда шайтон юра олмағандек, сен юрган ерда англиз тура олмасин.

Зулайхо. Оҳ... англизларни Ҳиндустондан чиқармоқ на гўзал бир сўз! Бироқ гўзаллигича қийинлиғи ҳам бор! Икки-уч кишининг қўлидан келмас бир иш!

Нуриддинхон. Икки-уч кишими? Бугун Ҳиндустонда англизларга қаршу икки-уч миллиўн киши бор сени айтганда, бугун Ҳиндустон улуси англиз моқ истайлар.

Зулайҳо. Хаёл...

Нуриддинхон. Ҳақиқатнинг уруғидир!

Зулайҳо. Бутун Ҳинд улуси чин бир иймон билан англизларни қувмоқ истасайдилар, англизлар бу кунгача қувилган бўлар эдилар: негаки, очунда иймондан ёритғучироқ бир нарса йўқдир.

Нуриддинхон. Зулайҳо! Ишонмайсен, қўмитамизнинг мана шу кеча бўлғуси йиғини сени ишонтирар.

Зулайҳо. Бу кечаги йиғинимиз муҳимми?

Нуриддинхон. Муҳим, деялар.

Сарвархон кирар.

Сарвархон. Кирсак бўлурми?

Нуриддинхон, Зулайҳо (*ўринларидан туриб*). Буюрсинлар, хуш келдингиз. (*Кўришурлар.*) Утирингиз! (*Утиурлар.*)

Сарвархон. Қалайсиз? Эсонларми?

Зулайҳо. Яхшибиз.

Нуриддинхон. Нелар бор?

Сарвархон. Тинчлик.

Нуриддинхон. Янги бир нарса эшитмадингми?

Сарвархон. Ҳукуматнинг турмасидан қочғанинг учун сенинг ўлимингни буюрмишлар.

Нуриддинхон. Ўзларининг-да ўлим чоғлари етишган!

Сарвархон. Қўмита аъзолари келмайларми?

Нуриддинхон. Мана биз уч киши бўлдик. Қолганлар-да келгусидирлар (*эшикка қараб*). Мана, келалар.

Қўмита раиси салом бериб келар. Кўришиб барчалари мосо теграсинда ўтирарлар.

Раис. Ҳукуматимизнинг тебранишлари ёмон!

Нуриддинхон. Сўнг нафас тебранишлари шундай бўладур.

Раис. Сенга қаршу буйруқлари...

Нуриддинхон. Уларга қаршу буйруғим каби...

Яна бир аъзо салом бериб кирар ва мосо ёнинда ўтирар.

Бир аъзо. Шу эрта осилган уч кишининг ҳоллари бутун халқнинг қонини қайнатди.

Нуриддинхон. Нима? Янами уч кишини осдилар?

Раис. Ҳа! Уч кишини ҳинд ёширин қўмитаси аъзоси деб осдилар.

Нуриддинхон. Қайси шўъбанинг аъзосиндан эканлар?

Раис. Ким биладир?!

Нуриддинхон. Хон, сўз ола билмишларми, йўқми?

Раис. Қўб қийин қийнамишлар, сихларни қизартиб кўзларига тикмишлар.

Зулайҳо. Оҳ, ёвузлар!

Раис. Бироқ сўз ола билмамишлар, энг сўнг ўзларини чиқариб осмишлар.

Яна бир аъзо келиб ўтирар.

Аъзолардан бири. Кўбчилик келдилар. Мажлис-ни очсак-да бўлар.

Раис. Бир оз кутамиз.

Каримбахшон келар, салом бериб ўтирар.

Каримбахшон. Баримиз келдикми?

Раис. Келдик. Эмди мажлисни очамиз. (*Ҳамма ҳозир бўлалар.*) Орқадощлар! Бутун йўлдошларимиз келдилар. Мажлисни очамен. (*Йиғин ёзғучиси бўлган Сарвархон ёза бошлар.*) Бу кунги ишимиз Бутун ҳинд инқилоб қўмитасининг Деҳли ўрта шўъбаси томонидан келган умумий буйруқни кўриб, тегишли чораларга киришмакдир. Буйруқни ўқияйин:

«Бутун ҳинд инқилоб қўмитаси томонидан Деҳли ўрта шўъбаси орқали бутун шўъбаларга.

Йўлдошлар! Бугунгача англизларни Ҳиндустондан чиқармоқ учун қўмитамиз томонидан очиқ-яширин йўллар билан кўрилган ишлар натижасиз қолди. Англиз қонли тирноғи юрту улусимиз юрагинда очдиғи яралар кенгайиб кетмакдадир. Қизларимизнинг пардасизланиши, пардаларимизнинг йиртилиши, виждонларимизнинг эзилиши, қонларимизнинг тўкилиши етар эмди¹⁸.

Тўрт юз милйўнли бир улуғ улуснинг тулки қилиқли ўн минг англиз маъмурига қул бўлиб туриши мияларга сизмас бир ишдир. Бу қизиқ ишни кўрган тарихнинг даҳи бизнинг инсон бўлганимизга ишонғуси келмайдир. Қўмитамиз улуғ ҳинд улусининг манглайиндан бу кирли тамғани ювиб ташларга қарор берди.

Эшитғучилар бир-бирига қараб севинч белгилари кўрсатарлар.

Қўмитамиз бир-икки бўмба ташламоқ, икки-уч генерал ўлдирмоқ, Оврупанинг қайси бир ҳукуматиға ёлбормоқ каби кичкина ишларни улуғ ҳинд эрки учун етарли кўрмайдир.

Эшитғучиларда севинч белгилари.

Улуғ ҳинд улуси ўз юртини қутқармоқчи экан, барчаси бирдан тўлқинли бир чиқиш қилсин. Ёқсин, ёқилсин, йиқсин, йиқилсин, ўлдирсин ва ўлсин. Гўзал юртимиз англизлар қўлинда қолар экан, тўрт юз миллиўн улусимизнинг жонсиз ва қонли гавдалари билан қолсин.

Эшитгучиларда севинч.

Кўмитамиз бутун Ҳиндустонда апрел ойининг йигирма еттинсанда бир кунлик чиқиш ясамоққа қарор берди. Шу куннинг кечасинда Ҳиндустоннинг ҳар бир катта шаҳарининг икки-уч еринда бўмбалар портлар. Бўмба товуши чиққач, бутун инқилобчи қардошларимиз яроқларини олиб, кўчага чиқсинлар. Англизлар ва англизларга қуйруқ бўлган бошқаларни ўлдираберсинлар. Эрк ё ўлим!»

С а р в а р х о н (*сўз олиб*). Орқадошлар! Кўмитамизнинг бу гўзал қарорини виждон ёзғучи билан жон бетинда ёзармиз. Биз, инқилобчилар...

Шу чоғда ташқаридан бир тўппонча товуши чиқар: аъзолар обдираб қолалар. Бир оздан кейин яна бир тўппонча товуши чиқар.

Р а и с (*қўрқувсизча*). Орқадошлар! Бизни босарлар. Со-вуққонли бўлингиз. Тўппончаларингизни чиқарингиз, келганларга қаршу турамиз. Ўламиз-да, берилмаймиз. Биз ўлсак, кўмитанинг ишлари очилмай қолар. Биз қўлга тушсак, кўмитанинг асрорини биздан оларга тиришарлар.

Аъзолар тўппончаларини чиқариб, ўқларини кўрарлар.

Р а и с (*кўмитанинг буйруғини йиртиб, икки-уч кишига улашиб берар*). Ютингиз буларни!

Аъзолар олганларини ютарлар, яна бир тўппончада товуш яқиндан чиқар. З а й н а б телба бўлиб қичқирар, «вой... ўлдим» деб, югуриб кирар. Аъзолар қўрқув кўрсатмай турарлар.

Р а и с . Нима бўлди?

З а й н а б . Пўлислар босдилар, бунда келдилар...

Р а и с . Бу теразадан чиқиб қочингиз.

Зайнаб теразадан қочар.

Р а и с (*Зулайҳога*). Зулайҳо хоним, сизнинг-да қочингизни ўтинаман.

З у л а й ҳ о . Мен кўмита аъзосиданмен.

Р а и с . Ҳозир бўлингиз, орқадошлар!

Раҳматуллоҳхон билан бир англиз юзбошиси кирарлар. Нуридин бўшатган тўппончаси билан бир англиз юзбошиси «воҳ» деб йиқилар. Раҳматуллоҳхон қочар. Ташқаридан гавғо чиқар. Яна

Шерхон билан икки пўлис кирарлар. Икки аъзонинг отган тўппончасидан Шерхон билан бир пўлис йиқиларлар. Бириси қочар.

Ташқарида гавғо кўпаяр. Буюрувчи бир товуш чиқар.

Т о в у ш . Боғчадағи теразалардан юрингиз!

Н у р и д д и н х о н . Оҳ... юртини сотган олчоқ!

Р а и с . Телба бўлмангиз, орқадошлар! Икки киши бир эшикка қараб турсин.

Аъзолар икки кишидан бўлиб, эшик ва тераза ёнлариға тизилурлар. Уч пўлис ўзларини теразалардан ичкарига ташлаб, тўппончаларини бўшатурлар. Каримбахшхон билан икки аъзо «воҳ» деб йиқилурлар. Яна уч пўлис теразадан ичкарига кириб, тўппончаларини бўшатурлар. Раис, аъзо йиқилур. Ичкаридагиларнинг тўппончалари билан буларда йиқилурлар.

Р а и с (*йиқилар экан*). Орқадошлар! Сўнг сўзимни унутмангиз... ўлингиз-да... берилмангиз... (*Йиқилар*.)

Яна тўрт пўлис ичкарига кириб, тўппончаларини бўшатурлар. Нуриддин «воҳ» деб йиқилар. Зулайҳо «Оҳ Нуриддин, мени олиб кет» деб, ўзини Нуриддин узра ташлар. Сарвархон бир пўлисни урар, иккинчиси Сарвархонни урар. Ташқаридан уч пўлис, бир юзбоши билан Раҳматуллоҳхон босиб кирарлар.

Ю з б о ш и . Битдингизми?! Давлат хоинлари!

З у л а й ҳ о . Йўқ битмадик, яна биримиз бор. (*Тўппончасини бўшатур, ўқ юзбошига тегмасдан ўтар*.)

Ю з б о ш и (*пўлисларга*). Тутингиз бунни.

Пўлислар тутмоқчи бўларлар.

Р а ҳ м а т у л л о ҳ х о н (*Зулайҳога ёпишиб, юзбошига*). Йўқ... ўтинамен, бунга ишингиз бўлмагай. Бу менинг севгилимдир.

Ю з б о ш и (*қизиб*). Нима?.. Кўмитачи хотунми сенинг севгилинг? (*Тўппончасини бўшатиб*.) Ол, бу-да сеники.

Раҳматуллоҳхон «воҳ» деб йиқилар.

З у л а й ҳ о . Юртини сотган олчоқ! Энг сўнг ўзинг-да кетдинг!

Пўлислар Зулайҳони тутарлар.

Ю з б о ш и . Чиқарингиз бунни, қолган йўлдошларини топиб берар.

Пўлислар Зулайҳони итариб чиқарарлар.

З у л а й ҳ о . (*Чиқар экан*.) Менданми сўз олмоқчисиз?! Йиртқишлар!.. (*Чиқар экан, Нуриддиннинг жонсиз ётган гавдасига қалин бир мунг билан қарар*.) Оҳ, Нуриддин... (*Ўзини Нуриддин устига ташламоқчи бўлар, пўлислар қўймасдан суриб чиқарурлар*.)

Парда тушар.

С ў н г .